

Юрій Пінчук

Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії “Богдан Хмельницький”

Михайло Олександрович Максимович (1804-1873), котрий вважав себе “щирим малоросіянином”¹ (тобто українцем), в літературі порівнюється з Михайлом Васильовичем Ломоносовим². В цьому є певний сенс, адже Михайло Максимович, як і Михайло Ломоносов, належить до когорти вчених-енциклопедистів. Він залишив помітний слід в різноманітних галузях знань. Будучи визначним природознавцем і науково-педагогічним діячем, Михайло Олександрович вніс вагомий вклад в історію і археологію, фольклористику і етнографію, філологію, невтомно працюючи за часів царату Російської імперії для національного і культурного відродження України. Маємо стосовно цього значну історіографію, яка подається тут вибірково³. Доцільно нагадати також, що вчений був професором, деканом і першим ректором Київського університету Св. Володимира, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Водночас необхідно наголосити на потребі нового прочитання деяких сторінок творчості М. Максимовича, зокрема поглибити існуючі уявлення про нього як наукового публіциста і полеміста. В цьому зв’язку не можна обминути увагою сучасника М. Максимовича, теж енциклопедиста, українського історика, археолога і архівознавця, фольклориста і етнографа, письменника і публіциста, громадсько-політичного діяча, одного із засновників й ідеологів Кирило-Мефодіївського братства Миколу Івановича Костомарова (1817-1885).

Постать Миколи Костомарова з тим величезним, як на одну

людину, доробком (див. бібліографію)⁴ вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, дивовижні пам’ять і ерудиція, знання багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці викликають подив і захоплення. Не випадково сучасники згадували, що для молоді Микола Костомаров, як письменник Віктор Гюго, як колись зоолог Жоффруа Сент-Ілер, був носієм ідеї свободи і руху в науці і мистецтві. Миколу Івановича як історика вчені поставили в рівність з представниками французької історичної художньої школи, зі знаменитим Тьєррі. Подібно до Михайла Максимовича, Микола Костомаров був обраний професором і почесним членом Київського університету Св. Володимира, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук тощо. Так само на спеціальну увагу заслуговує його науково-публіцистична і полемічна творчість, вивчення якої було епізодичним⁵. Проте, саме в її сфері знаходяться дискусії і диспути, що набули в середині XIX ст. великого розголосу, М. Костомарова з М. Погодіним, С. Соловйовим, Г. Карповим та іншими науковими авторитетами, а також полеміка М. Максимовича з М. Погодіним, яка невдовзі трансформувалась у його полеміку з М. Костомаровим про Богдана Хмельницького і його добу.

Новизна полемічних підходів М. Костомарова полягала у прагненні внести до історичної науки елемент народництва, розглядати історію в контексті сповідуваних ним ідей демократичного федералізму, у протиставленні історико-психологічного і народознавчого підходу такому розумінню історичного процесу, в якому в центрі перебували події лише політичної історії та її діячі. Новаторство Костомарова як вченого було в тому, що культу централізованої монархічної держави, який склався в російській історіографії, він протиставив мистецтво “введення народного елементу в науку історії”⁶. Цілком слушною є думка автора монографії “Українська ідея” (К., 2004) Я. Козачка, що В. Антонович, котрому в літературі віддається

пріоритет в обґрунтуванні “земельного” напрямку в історіографії, беззастережно визнавав його за Костомаровим. Праця “Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка” знаменувала собою певний переворот у науці і була стимулом для початку дослідження минулого за крайовим, обласним принципом. З цим ніяк не міг погодитись патріарх російської історіографії М. Погодін й представники школи С. Соловйова.

Михайло Максимович, безмежно люблячий і відданий Україні, котрий багато зробив для її духовного розвитку, для становлення українців як нації, водночас виявляв лояльність до самодержавницької Росії та монархічної влади. Це до певної міри скеровувало хід його полемічної думки, особливо коли йшлося не про подробиці, а про фундаментальні наукові історико-суспільні проблеми.

Відмічені щойно особливості обох визначних учених пов’язані, певно, з тими умовами, в яких відбувався процес завершення формування у них світоглядних підвалин, особливо – на етапі здобуття ними вищої освіти.

Михайло Максимович, що народився на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії, тобто у місці, яке вважається серцем України-Русі, з 1819 року перебував у Москві, до речі, теж знаковому місці для Росії, де навчався в університеті, який закінчив 1823 року. Крім цього з Москвою була пов’язана його подальша науково-академічна та викладацька праця, захист магістерської дисертації, професура в Московському університеті, знайомство з лідерами московського слов’янофільства, у тому числі – з прибічниками теорії “православ’я, самодержавства і народності”, як-то М. Погодіним – послідовником норманізму та ін. Московський період життя і творчості М. Максимовича тривав аж до знаменного 1834 року, коли він повернувся в Україну, де у травні обійняв кафедру російської словесності й посаду декана історико-філологічного

факультету новоствореного університету Св. Володимира, а з вересня того ж року – став першим ректором цього закладу.

Микола Костомаров, що народився в слободі Юрасівці Острогозького повіту колишньої Слобідсько-Української губернії, згодом Воронежської губернії, тобто у місці, де проходить рубіж між двома культурними потоками – українським і російським, вищу освіту здобув 1836 року в Харківському університеті, де підготував дві магістерські дисертації. Після захисту 1844 року другої дисертації викладав історію в учбових закладах Рівного і Києва. З 1846 року він професор Київського університету Св. Володимира. Київський період життя і творчості М. Костомарова хронологічно короткий (1845-1847), але за подіями, змістом і значенням дуже важливий. З Києвом пов’язане утвердження думки про М. Костомарова як нової зірки в науці, його активні дослідження в галузі слов’янської міфології, а також стосовно епохи Богдана Хмельницького, робота в Археологічній комісії, знайомство з Т. Шевченком, П. Кулішем й іншими представниками тогочасної української еліти. Крім того, Київ це місто, де відбулося становлення М. Костомарова як політолога, науково-теоретичні знання якого, зокрема стосовно української національної ідеї, знайшли втілення у створеному ним спільно з М. Гулаком і В. Білозерським Кирило-Мефодіївському братстві та його програмних документах, в тому числі в Костомаровій “Книзі буття українського народу” (рівнозначна назва “Закон Божий”) – маніфесті української політичної думки. Між іншим, сьогодні цікаво згадати, що в період Гетьманату Павла Скоропадського (1918р.) відбувся перший випуск другої української гімназії, яка носила ім’я Кирило-Мефодіївського братства; засновано з 1 липня 1918 року при середніх загальноосвітніх школах 350 стипендій для незаможних учнів української національності, зокрема стипендію імені М. Костомарова⁷.

На погляд М. Грушевського, М. Возняка, Б. Кравцева та деяких інших вчених, у згаданій вище “Книзі...” в найбільш

відвертій формі висловлені погляди Костомарова – проповідь самостійності української національності та її необмеженого права на свій вільний розвиток, а також ідеї революційного протесту і агітації, спеціально стосовно України, Росії і Польщі.

Таким чином, громадянські позиції полемістів М. Максимовича і М. Костомарова не були тотожними і це не могло не відбитися на їхній дискусії стосовно розуміння й тлумачення певних подій та явищ, оцінки історичних діячів тощо. До речі, М. Максимович був добре знайомий з М. Костомаровим з київських часів. Зокрема відомо, що Микола Іванович напередодні розгрому Кирило-Мефодіївського братства, до якого Михайло Олександрович так і не пристав, мав намір відвідати його на хуторі Михайлова гора, поблизу села Прохорівки, про що писав 28 березня 1847 року в листі до нього, запрошуючи на своє весілля⁸. Також і М. Максимович у листах про Богдана Хмельницького не обминув теми колишнього свого особистого спілкування з М. Костомаровим. З цього приводу він відмічав: “Мої листи до М. П. Погодіна про Богдана Хмельницького, надруковані в *Українце* 1859 року, викликали ваше “Объяснение”, надруковане в С.-Петербурзьких відомостях 1859 р. № 122, і поставили нас в безпосереднє зношення один до одного. Я дуже радий цьому відновленню, хоча і на письмі, наших учених бесід про Україну, і певен, що наше листування або перекличка про неї привселюдно – буде не без користі для історичної істини, із котрої ми і б’ємося”⁹.

Повертаючись до полеміки М. Максимовича з М. Погодіним і М. Костомаровим, треба сказати, що одним з приводів до неї став вихід у світ двотомної Костомарової праці “Богдан Хмельницький” (СПб., 1859), яку на той час Михайло Олександрович науково простудіював, що видно з його листа від 19 лютого 1859 р до Михайла Погодіна¹⁰. Полеміка була викликана також бажанням М. Погодіна “поговорити” з М. Максимовичем “про Богдана, коли закінчиться видання чудового,

здається, твору п. Костомарова”¹¹. Полеміка відбулася у формі листів, що друкувалися М. Максимовичем у різних періодичних виданнях. Ці листи знані як “Письма о Богдане Хмельницком”. М. Максимович написав і опублікував на протязі лютого 1859 і грудня 1860 рр. 18 листів. П’ять перших листів адресовані М. П. Погодіну і були розміщені: 1-4 у підготовленому і виданому М. Максимовичем збірнику “Украинец” (К., 1859, С. 147-174), під загальною назвою: “Письма о Богдане Хмельницком к М. П. Погодину”; потому один лист (п’ятий до Погодіна), що мав заголовок: “О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья”, був надрукований у журналі “Русская беседа” (1859, кн. VI). Решта 13 листів адресовані М. І. Костомарову; вони були розміщені: 6-тий “Ответ на “Объяснение” г. Костомарова” і 7-мий “Спор о Малороссийских именах” в газеті “Санкт-Петербургские ведомости” (1860, №№8 і 103); нарешті останні 11 листів до М. І. Костомарова, під назвами: 8-мий “О событии на Кодаке”, 9-тий “О воспитании Богдана Хмельницкого”, 10-тий “Об участии Хмельницкого в козацких восстаниях на поляков”, 11-тий “В конец характеристики Богдана”, 12-тий “О Никольском пире Хмельницкого”, 13-тий “Повесть о победе Хмельницкого у Брод”, 14-тий “О Цецорском плене и Черноморских походах Богдана Хмельницкого”, 15-тий “О пленении двух Кантимиричей, 1629 года”, 16-тий “О введении к летописи Самовидца”, 17-тий “О похищении королевской грамоты у Барабаша”, і 18-тий лист “О сотничестве Хмельницкого” були надруковані в місячнику “Основа” (1860, кн.2 і кн.5).

Микола Костомаров відповів на листи свого опонента Михайла Максимовича в газеті “Санкт-Петербургские ведомости” в публікаціях під назвами: “Объяснение. По поводу “Писем о Богдане Хмельницком М. А. Максимовича к М. П. Погодину”” (1859, № 122); “Ответ г. Максимовичу (По поводу правописания казацких имен в сочинении о Богдане Хмельницком)” (1860, № 8); “Объяснение (По поводу замечания г. Максимовича отно-

сительню неправильностей в сочинении о Богдане Хмельницьком)” (1860, № 238).

Листи М. Максимовича мають загальну відмітну особливість: в них переважна увага приділяється подробицям, які на його думку, для більшості читачів могли би здатися зайвими і дріб'язковими; “але вони будуть придатні для всіх, хто вивчає епоху гетьмана Хмельницького, отже і для самого п. Костомарова”¹². Так звані подробиці складають зміст листів, починаючи з третього, де йдеться про деяких старшин, полковників-сучасників Б. Хмельницького, про назви тогочасних полків, подаються бібліографічні відомості про книгу “Реестров войска Запорожского” тощо. В четвертому листі йдеться про Б. Хмельницького, “яким він виведений, в оповіданні п. Костомарова, на сцену 1646 року”¹³. Всі наступні листи озаглавлені (вони нами вище перелічені), що дає можливість скласти достатню уяву про їхній зміст. Отже, залишається лист перший і другий, в яких йдеться про витoki даної полеміки, про оцінку історичної ролі Б. Хмельницького, а також про стислий огляд історіографії та значення праці М. Костомарова про епоху Хмельницького. Саме про ці перші листи і відповіді М. Костомарова на них йтиметься далі; висвітлення “подробиць”, котрим також приділив значну увагу М. Костомаров, потребує спеціального, капітального за змістом і обсягом, дослідження.

Лист перший М. Максимович розпочинає з нагадування М. Погодіну про його обіцянку продовжити “распрю” між ними, зокрема стосовно гетьмана Б. Хмельницького”, коли завершиться видання “чудової, здається, праці п. Костомарова”¹⁴.

Передбачалося, що дискусія відбуватиметься в напрямку погляду на Богдана як велику людину, на славний його подвиг з різних сторін: “одна сторона – *Московська*, інша *Київська*”¹⁵. На жаль, а можливо на щастя, Михайло Погодін на цей раз промовчав і дискусія перетворилась спочатку в монолог Михайла Максимовича стосовно твору Миколи Костомарова “Богдан

Хмельницький”, а потім (з листа шостого) – в полеміку з самим автором зазначеного твору, котрий виступив у печаті з “Об'ясненнями” і “Ответом” щодо “листів” Михайла Олександровича до М. П. Погодіна про гетьмана Богдана. Таким чином, напрям дискусії еволюціонував у бік погляду на постать Б. Хмельницького лише з однієї сторони – української. При цьому диспутанти відстоювали власні оригінальні думки.

Зокрема, М. Максимович вважав, що його київський погляд на Богдана зійдеться з Погодіновським московським – “в одне *Руське переконання*, так само, як *Московська* і *Київська Русь* – дві сторони одного *Руського світу*, надовго розрізнені і навіть такі що протистояли один одному, зійшлися *воєдино* – зусиллями Богдана... і те, що в 1654 році цар *Великої Росії* став царем *Малої*, а вслід за тим і *Білої Русі*, і покладений тоді був щасливий початок великій історичній справі - *возз'єднанню всієї Володимирової Русі*, й понині ще не цілком закінченому: все це дає Богдану певне право, щоб пам'ять його була дорогоцінною і для *Великоросіянина* і для *Русі*”¹⁶. Не важко побачити, що погляди М. Максимовича на Б. Хмельницького не позбавлені впливу на них московських слов'янофілів.

Костомарівський же підхід в оцінці історичної ролі Б. Хмельницького є контр слов'янофільський. Адже в монографії “Богдан Хмельницький” автор трактує Хмельниччину як національно-визвольний рух і саме в його контексті розглядає постать Богдана. Таким чином, центральна ідея твору про Б. Хмельницького – державна незалежність України. Ця ідея становить головну складову в історичній народницькій концепції Миколи Костомарова. Виходячи з неї, в своїй публікації “Ответ г. Максимовичу” М. Костомаров задавався питаннями: “І чому п. Максимович визнає особливо неможливим, щоб брав участь у Гадяцькому договорі (йдеться про угоду, укладену 1658 р. у Гадячі гетьманом І. Виговським з польським урядом, згідно з якою Україна мала увійти до складу Речі Посполитої під назвою

“Великого князівства Руського” – Ю. П.) народний герой? Чи не тому, що вважає, подібно колишнім історикам, Гадяцький договір зрадою вітчизні? Ні. Складачі Гадяцького договору не були зрадники; це були шляхетні патріоти, але введені в оману тодішнім вихованням. Коли б Хмельницький не помер надто рано, то без сумніву ім'я його було би також в числі складачів цього договору”¹⁷. Як бачимо погляд М. Костомарова на Хмельницького не міг зійтися з московським поглядом М. Погодіна “в одне Руське переконання”.

Становить інтерес також історіографічний сюжет в листах М. Максимовича стосовно розробки епохи Хмельниччини, який розпочинається оглядом літератури від *Самовидця* і завершується М. Костомаровим. Зокрема, Михайло Олександрович відмічав: “Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова, на початку 1846 року, на Старому-Киеві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького... І ось, через тринадцять літ, я із задоволенням прочитав уже всю його історію, уже у *другому* виданні”¹⁸. Михайло Максимович звернув ще увагу на слова Костомарова про те, що його праця написана не у вигляді систематичної історії, а оповідання; не для ученого кола спеціалістів, а для публіки. В зв'язку з цим висловив власну думку, згідно з якою, “ніхто з тих, хто писав про Богдана не захоплював під свою руку такої безлічі джерел, і особливо польських, як п. Костомаров; а тому в теперішній праці його, історія про Богдана Хмельницького одержала новий прибуток і для ученого кола фахівців”¹⁹. Заразом учений висловив побажання наступного змісту: “Епоха гетьмана Хмельницького, та й сам великий Богдан, варті того, щоб трудолюбний п. Костомаров попрацював над ними і знову, - щоб, переглянувши і перебравши *критично* весь багатий запас, ним зібраний, склав би його в нову *історію Богдана Хмельницького*, однаково задовільну для публіки і для ученого кола фахівців”²⁰.

Можна сказати, що Микола Іванович уважно прислухався

до побажання свого опонента і успішно його реалізував. На жаль, Михайло Максимович не дожив до часу виходу в світ (четвертим виданням) переробленої і доповненої істориком капітальної монографії “Богдан Хмельницький” в трьох томах. Тоді б, імовірно, він скорегував свою думку стосовно того, що Хмельницький, написаний М. Костомаровим, “в два світла, по двоякому про нього уявленню – своєму власному, і позиченому. В першому світлі – він щирий Українець, самобутній і міцний у самобутності, не зважаючи ні на які спокуси і привабливості світу; в іншому світлі – він вихованець єзуїтів, спадкоємець їх двоєдушності і скритності”²¹. Однак, в інтерпретації М. Костомарова, Б. Хмельницький це, переважно, знаменитий козацький вождь, людина політична, муж ідеї, постать всесвітньо-історичного значення, сенс діяльності котрого полягав у забезпеченні національних інтересів України та ідеї щодо її самобутності, якої трималися його наступники – “...Дорошенки, Орлики та інші”²².

Отже, оцінюючи монографію ученого про Б. Хмельницького і його епоху, логічно виходить з пріоритету того її значення, яке вона мала у творенні української етнічної ідентичності. Крім цього, є підстави вважати, що майже загальновідомий диспут 1860 року між М. Костомаровим і М. Погодіним, викликаний опублікуванням Костомарівської статті “Начало Руси” не дав суттєвого прирощення наукових знань, хоч й мав величезний резонанс в суспільстві, тому що ставив під сумнів думки, які вважались незаперечною істиною щодо норманської теорії. Навпаки, полеміка між М. Максимовичем і М. Костомаровим, в якій спершу передбачалась участь М. Погодіна, мала наслідком конкретний вклад в науку і, що найважливіше, появу стимулюючого фактора щодо подальших студій з епохи Богдана Хмельницького. Досить сказати, що після цієї дискусії Микола Костомаров на протязі всього свого подальшого життя звертався до проблеми козацької революції середини сімнадцятого сто-

ліття, підготував і опублікував доповнені і перероблені 3-тє (1870 р.) і 4-тє (1884 р.) фундаментальні видання у трьох томах “Богдан Хмельницький”. Саме цей найважливіший твір його наукової праці в день похорону Миколи Івановича 11 (23) квітня 1885 р. рідні і друзі покійного поклали йому під голову в труну.

За оцінками фахівців (В. Смолій, В. Степанков), “Богдан Хмельницький” – перша у вітчизняній історіографії спроба висвітлити на основі великого фактичного матеріалу військову і державно-політичну діяльність гетьмана Хмельницького, а “Введение” до монографії, на думку В. Антоновича, кращий систематичний нарис з історії козацтва. Костомарівську монографію про Б. Хмельницького М. Грушевський вважав зразком революційної історіографії²³. Відомий український громадський діяч Євген Чикаленко у своїх спогадах (1861 – 1907 рр.), характеризуючи сільського писаря Петра Оправхату, відмічав, що він, на дану йому ним книгу Костомарова “Богдан Хмельницький”, прочитавши, “придбав собі в Києві на власність і читав селянам та давав читати на сумежні села або розказував майже дослівно”²⁴.

Отже, не буде перебільшенням сказати, що дослідження історії епохи Б. Хмельницького і створення життєпису гетьмана займають одне з центральних місць у творчості Миколи Костомарова. В монографії “Богдан Хмельницький” автор втілює свою історичну концепцію, складовою частиною якої є ідея державної незалежності України. Це свідчило про появу в науці нового і сміливого підходу до оцінки Визвольної війни середини XVII століття і ролі Б. Хмельницького. Шлях до цього, зважаючи на тогочасні обставини в Російській імперії, був важким. І навіть проблематичним виявилось назвати перше видання монографії – “Богдан Хмельницький” і автор вимушений був озаглавити його первісно “Век царя Алексея Михайловича”, а потім – “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России”, доказуючи цензорам, що діяння цього великого гетьмана не

мають нічого спільного з бунтами С. Разіна та О. Пугачова.

Таким чином, полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії “Богдан Хмельницький” була одним з факторів подальшого, більш успішного, розвитку історіографії проблеми Української національної революції XVII ст.

- 1 Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 396.
- 2 Іванко А. Б. Історики України XIX – XX ст. / Нариси української історіографії. – Кіровоград, 2001. – С. 51.
- 3 Юбилей М. А. Максимовича. – СПб., 1872; Костомаров Н. И. О сочинениях М. Максимовича // Северный вестник. – 1877. – № 25; Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18; Грушевський М. Малоросійські пісні М. Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6; Клеп'ятський М. М. Максимович як історик // Україна. – 1927. – № 6; Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973; Его же. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1994; Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999; Іванко А. Б. “Не покину, поки не згину, мою Україну” (М. О. Максимович) // Іванко А. Б. Історики України XIX-XX ст. / Нариси української історіографії. – Кіровоград, 2001; Бойко Н. М. О. Максимович: “Не покину, - поки не згину, - мою Україну...”: Історико-документальний нарис. – Сміла, 2001; Мельник Леонід. “Не покину, - поки не згину, - мою Україну...” / До 200-ліття від дня народження М. Максимовича // Історичний журнал. – 2004. – № 8.
- 4 Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упорядники О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; вступ.ст. Ю. А. Пінчука. – К., 2002.
- 5 Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928; Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 4; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. – К., 2004.

- 6 Автобіографія Н. І. Костомарова. – М., 1922. – С. 168.
- 7 Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. (в двох томах). – К., 2002. – Т. II. – С. 240.
- 8 Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова. – К., 1907. – С. 38.
- 9 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 430.
- 10 Там само. – С. 395.
- 11 Там само.
- 12 Там само. – С. 400.
- 13 Там само. – С. 407.
- 14 Там само. – С. 395.
- 15 Там само.
- 16 Там само. – С. 397.
- 17 Костомаров Н. І. Ответ г. Максимовичу (По поводу правописания казацких имен в сочинении о Богдане Хмельницком) // Костомаров Н. І. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 490.
- 18 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 399.
- 19 Там само.
- 20 Там само. – С. 400.
- 21 Там само. – С. 435.
- 22 Костомаров Н. Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 817.
- 23 Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: (Соціально-політичний портрет). – К., 1993; Антонович В. Б. Н. І. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5; Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 50.
- 24 Чикаленко Євген. Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання. – К., 2003. – С. 198.